

ҚАРАҚАЛПАҚ ҚАҲАРМАНЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДАҒЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДЕ ИНСАН ХАРАКТЕРИ МӘСЕЛЕСИ

Кдырбаева Улзада Кайрбаевна

Қарақалпақ мәмлөкетлик университети

таяныш докторанты

E-mail: ulzadakydyrbaeva@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Фразеологизмы являются одними из самых употребляемых единиц языка. Они служат для чёткой передачи мысли в устной речи, а в художественной выполняют задачу повышения эмоциональной выразительности произведения. В статье рассматриваются фразеологизмы в эпосах «Алпамыс», «Сорок девушек» и «Едиге», являющихся каракалпакскими богатырскими эпосами, и говорится об их роли в описании человеческого характера.

Ключевые слова: фольклор, героические эпосы каракалпаков, язык, фразеологизмы, антропоцентрический анализ, фразеологический единиц, характер.

ABSTRACT

Phraseologisms are one of the most used units of the language. They serve to clearly convey thoughts in oral speech, and in fiction they perform the task of increasing the emotional expressiveness of the work. The article deals with phraseological units in the epics «Alpamys», «Forty girls» and «Edige», which are Karakalpak heroic epics, and talks about their role in describing the human character.

Key words: Folklore, heroic epics of Karakalpaks, language, phraseological units, anthropocentric analysis, phraseological units, character.

АННОТАЦИЯ

Фразеологизмлер тилдеги ең көп қолланылыўшы бирликлерден бири есапланады. Олар аўызекли сөйлөуде пикирди анық жеткерий ушын жумсалса, ал көркем әдебиятта қолланылғанда шығарманың эмоционал-экспрессивлигин арттырыў ўазыйпасын атқарады. Мақалада карақалпақ қаҳарманлық дәстанлары болған «Алпамыс», «Қырқ қыз» ҳәм «Едиге» дәстанлары тилинде жумсалған фразеологизмлер үйренилип, олардың инсан характерин көркем сүүретлеп берийдеги әҳмийети сөз етиледи.

Таяныш сөзлер: фольклор, қарақалпақ қахарманлық дәстанлары, тил, фразеологизмлер, антропоцентристлик анализ, фразеологиялық бирликлер, характер.

КИРИСИЎ

Фразеологизмлер өзиниң лексика-семантикалық сыпатына қарай жүдә қурамалы қубылыс. Олар көркем әдебиятта, әсиресе, қарақалпақ аўызеки дәрәтпелериниң бири болған халық дәстанлары тилинде ертеден қолланылып келинбекте. Фольклорлық дәрәтпелерде түрли қахарман образларын ашып бериўде фразеологизмлер тийкарғы тил қуралы саналады. Оларды қолланыўдан тийкарғы мақсет, фразеологизмлердиң әпиўайы сөзлерге қарағанда көркем хәм тәсирли баянлаўдағы тәкирарланбас хызмети есапланады. Биз билемиз, фразеологизмлердиң әпиўайы сөзлерге қарағанда тәсир етиў күши бир қанша жоқары болып келеди. Сол себептен олар аўызеки сөйлеўде де, көркем әдебиятта да жийи қолланылады. Биз мақаламызда фразеологизмлердин инсан характерин сүүретлеўдеги хызметлерин үйренип өтемиз.

ИЗЕРТЛЕЎ МАТЕРИАЛЛАРЫ ХӘМ МЕТОДОЛОГИЯСЫ

«Антропоцентристлик фразеологиялық бирликлер өзине тән кең көлемли өзек болып, фразеологиялық фондтың тийкарын қураўын дәлиллейди. Хәр қандай тилдиң ең қызықлы хәм қымбатлы лингвистикалық изертлеў объекти есапланады» [1.2]. Антропоцентристлик анализде инсан тил арқалы үйренилсе, тил де инсан арқалы анализ етиледі. Бул парадигмада инсан тийкарғы орынға шығарылады хәм тил оның ийеси болған инсан менен тығыз байланыслы түрде үйрениледи. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлары тилинде жумсалған фразеологиялық бириклердиң дерлик көпшилиги қахарманлардың образын сүүретлеўши, оларға тән болған сыпатларды билдирип келиўши фразеологизмлер болып табылады.

«Шахстың характер қәсийетлерин билдириўши фразеологиялық бирликлердиң тийкарғы ўазыйпасы, бизиң пикиримизше, инсанның ишки дүньясын сәўлелендириў, сөйлеўшиниң өзи хәм басқалар ҳаққындағы субъектив пикирин билдириў, дүньяға болған эмоционал көз-қарасын жүзеге шығарыў» [1.1]. Инсан минез-хулқын сүүретлеўши фразеологизмлер тиллерде бир қанша үйренилген. Атап айтқанда, Т.И.Егорова өзиниң «Фразеологизми русского языка со значением качественной оценки действия и манеры поведения человека» деп аталған мақаласында инсанның ис-хәрекетин хәм минез-хулқын билдириўши фразеологизмлерди кең түрде үйренген. Автор өз жумысында бундай фразеологиялық бирликлерди аңлататуғын мәни өзгешеликлерине қарай бир неше киши топарларға бөлип үйренген [2. 68].

Ўзбек тили фразеологизмлари де көп ғана тилши илимпазлар тәрәпинен кең түрде үйренилип келинбекте. Олар өз изертлеўлеринде инсан искерлиги хәм минез-хулқы менен байланыслы болған фразеологиялық бирликлерге кең түрде тоқтап өткен. «Тилимиздеги фразеологиялық бирликлердиң көпшилиги инсанның ишки хәм сыртқы әлеми менен байланыс искерлиги арқалы жүзеге келеди. Сол себепли бундай дизбеклер билдирип келген мәнилер тийкарында инсан, оның ис-хәрекетлери, минез-хулқы, жасаў тәризи хәм ой-пикирлери жатады» [3. 17].

ИЗЕРТЛЕЎ НӘТИЙЖЕЛЕРИ

Қарақалпақ тили фразеологизмлари қарақалпақ халқының өтмиши, тарийхы, миллий мәдениятынан сөз етип, оларда қарақалпақ халқына тән болған миллий қәдириятлар хәм үрп-әдет дәстүрлер жәмленген болады.

Қарақалпақ тилинде инсан характерин сәўлелендириўши көп ғана фразеологиялық бирликлер бар болып, олар жәмийеттеги адамларға тән болған хәр түрли минез-хулықларды көркем сүўретлеп келеди. Мақалада бундай фразеологиялық бирликлер еки топарға ажыратылып үйренилген:

1. Инсандағы унамлы характерди билдириўши фразеологизмлер;
2. Инсандағы унамсыз характерди билдириўши фразеологизмлер.

ТАЛҚЫЛАЎ

Инсандағы унамлы характерди билдириўши фразеологизмлер.

Дәстанларда ўақыялар ондағы унамлы хәм унамсыз қахарманлар арасында өз-ара қарама-қарсылықлар менен раўажланып барады. Бунда қахарманларды тәрийплеў ушын оларға тән болған унамлы характерлерди сәўлелендириўши көп ғана фразеологиялық бирликлер қолланылған:

Ақыллы, сақый **кең пейил**,

Көргенниң кеўли толғандай. («Қырқ қыз»)

Бунда «кең пейил» фразеологизми қолланылған. Бул фразеологиялық бирликтің аңлататуғын мәнилерин көрип өтемиз. «Кең пейил – сақый, сақаўатлы, кеўилшек, мийримли, қайырқом» [4. 89]. Жоқарыда келтирилген мысалда мийримли, кеўилшек мәнилерине қарағанда сақый, сақаўатлы хәм қайырқом мәнилери басым болып келген.

Бийдай рең, қой көзли,

Ақыллы, **аўыр минезли**. («Қырқ қыз»)

Келтирилген мысалдын биринши қатары инсанның сыртқы көринисин тәрийплеп келсе, ал екинши қатарында инсанның характерин ашып берий ушын фразеологизмнен шебер пайдаланылған. «Аўыр минезли» фразеологизми арқалы инсанға тән болған бир емес, бир неше унамлы сыпатларды түсиний мүмкин. «Аўыр минезли – сабырлы, шыдамлы, әдепли, аз сөйлеўши. [4. 22]

– Ақбилек! Мына бала **хызметке қайым** бала екен, буны басқадай көрме, дарақтағы жақсы саўмалдан бер, – деди. («Едиге»)

Бул мысалда «хызметке қайым» фразеологизми жумсалған болып, ол аркалы жумсаўға қолайлы, шаққан, тайын мәнилери билдрілген.

Шақырып алды қасына,

Сөзге шешен жеңгесин. («Қырк қыз»)

Фольклорлық дөретпелерде, әсиресе дәстанларда жеңге образы сөзге шешен, дилўар хайал сыпатында сүүретлениледи. Бул қарақалпақ халқының миллий үрп-әдет дәстүрлери менен тиккелей байланыслы болып, халқымыз арасында ертеден қыз жеңгелери өз ақылы хәм ораторлығы менен жигит-қызларды басқарып келиўи көпшилик шығармалардан белгили болады. «Сөзге шешен – жақсы сөйлейтуғын, дилўар, оратор» [4. 139].

Инсандағы унамсыз характерди билдириўши фразеологизмлер.

Унамсыз қахарманлардың образын ашып бериўде оларға тән болған

белги хәм қәсийетлерди көркем сүүретлеўде төмендеги фразеологиялық бирликлер жумсалған:

Аррағырақ барғанда Көкаман деген бир гәпке шебер, ханға мәхрем, атқа сейис, **қуў тил** кәллағар еди. («Алпамыс») Келтирилген мысалда гәпке шебер, куў тил фразеологизмлерлери қолланылыўы аркалы қахарманның характери көркем образларда берилген. Бунда гәпке шебер турақлы дизбеги аркалы унамлы мәни аңлатылған болса, ал куў тил турақлы дизбеги унамсыз мәни оттенка билдирилгенин көриўимиз мүмкин.

Атаң бир **маңлайы қара** киси ғой, **мал көтин қарыслаған**. Атаңның сықмарлығын сеннен көп жыл бурын билемен, балам. («Алпамыс») Бул мысалда маңлайы қара, мал көтин қарыслаған фразеологизмлери қахарманның унамсыз характерлерин ашып бериў мақсетинде жумсалған. «Маңлайы қара – бахытсыз, бийшара, сорлы, қасқа» [4. 121]. Бул жерде билдирилуғын тийкарғы мәни сықмар мәниси есапланады. Ал, мал көтин қарыслаған фразеологизми инсандағы бақыллық сыпатларын хәдден зыят асыра сүүретлеп келген. Бул орында бир қанша мысқыллаў мәнилери де сезиўге болады.

– Мен жылайман бир қудайға зар-зар,

Бул дүньяда көпти сықмар, **пейли тар**. («Қырк қыз»)

Жоқарыда келтирилген қатарлардағы пейли тар фразеологизми ауызеки сөйлеўде де, шығармалар тилинде де жийи қолланылады. «Пейли тар – қызғаншақ, биреўдиң табысын көре алмайтуғын, сықмар» [4.134]. Ол аркалы инсанлардағы унамсыз характер көркем хәм образлы сүүретленген.

Суўқылдаған суў жуқпас,

Әшир менен Аманқул,

Еки қақай бар еди. («Қырк қыз»

Бунда «суўқылдаған суў жуқпас» фразеологизми өзиниң тийкарғы мәнисинен аўыспалы мәниге көшкен. Халық ишинде суўқылдаған суў жуқпас сөзи тийкарынан өзине суў сиңдирмейтуғын қандай да бир материалға қарата қолланылады. Көркем әдебият стилинде болса фразеологиялық бирлик сыпатында жумсалып, жәмийеттеги өзине гәп жуқтырмайтуғын, минези турақсыз болған айырым адамларға қарата қолланылады.

Қоллары қамыстай, бармағы жуўан,

Көзлери алады, **қылығы хайўан.** («Қырк қыз»)

Келтирилген қатарда инсандағы хәдден тыс унамсыз характерди сүүретлеў ушын «қылығы хайўан» фразеологизми жумсалған. Бул фразеологиялық бирлик арқалы адамгершиликтен шыққан, хайўан сыпатлы адамларды түсиниў мүмкин. Бундай фразеологиялық бирликлер тек инсан хәққында информация берип яки тәрийплеп қоймастан, оларда аллегориялық мәни де басым болып келеди.

ЖУЎМАҚ

Жуўмақлап айтқанда, тилимизде фразеологизмлердиң қолланылыў шеңбери кең, атқаратуғын стиллик хызмети хәм аңлататуғын мәнилери түрлише болып келеди. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанларында жумсалған инсан характерин ашып бериўши фразеологиялық бирликлер қарақалпақ халқынын миллий менталитети хәм миллий қәдириятларын көрсетип берген. Биз оларды үйрениў арқалы төмендегише жуўмаққа келдик:

1. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстанлары тилинде жумсалған инсан характерин ашып бериўши фразеологизмлер, қаҳарман образлары менен тиккелей байланыслы сүүретленген.

2. Бундай фразеологиялық бирликлерди аңлатуў ушын хайўанлар, өсимликлер, азықлық затлар хәм басқа да қоршаған орталық атамалары инсан характерине салыстырылып, өзгеше жаңа мәниде қолланылған.

3. Дәстанлар тилинде инсанның унамсыз характерин билдириўши фразеологиялық бирликлер инсанның унамлы характерин билдириўши фразеологиялық бирликлерге салыстырғанда бир қанша көп қолланылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР: (REFERENCES)

1. Волошкина И.А. Фразеологический образ как отражение характер человека (на материале французского языка). // Вестник Новгородского государственного университета. 2008. № 49.

2. Егорова Т.И. «Фразеологизми русского языка со значением качественной оценки действия и манеры поведения человека». Вестник Омского университета, 1998, Вып.2. С. 68-71.

3. Турсунов М.М. Инглиз ва ўзбек тилларида метафорик ибораларнинг лингвокогнитив таҳлили. Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс.автореф. Бухоро – 2021
4. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилининг фразеологизмлар сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан». 2018.
5. Қарақалпақ фольклори. «Алпамыс». Т. 1-8. Нөкис: Қарақалпақстан, 2007.
6. Қарақалпақ фольклори. «Қырк қыз». Т. 9-13. Ташкент: Маънавият, 2009.
7. Қарақалпақ фольклори. «Едиге». Т. 57-66. Нөкис: Илим, 2013.